

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ЧИННИКИ РОЗВИТКУ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ОНТОГЕНЕЗІ ОСОБИСТОСТІ

PSYCHOLOGICAL FEATURES AND FACTORS OF RESPONSIBILITY DEVELOPMENT IN THE ONTOGENY OF PERSONALITY

У статті висвітлені результати науково-психологічного дослідження проблеми психологічної семантики та чинників, які визначають розвиток відповідальності в онтогенезі особистості. Усвідомлення відповідальності постає не тільки обмежуючим чинником поведінки людини, а й продуктивною творчою, розвивальною структурою психіки, яка збалансовує безпечну цивілізовану взаємодію людей у соціумі, що є вкрай важливим для сучасного світу. Визнана дослідниками трансформація колективної відповідальності людей на основі ерозії «культури солідарності» пов'язана із генералізацією тенденції індивідуалізації і передбачає особистісну відповідальність як підґрунтя збереження світу.

Людська відповідальність походить з неповторності та своєрідності існування кожного індивіда. На відповідальний вчинок здатна лише людина, яка усвідомила свою спроможність до вільного вибору на основі визнання власної унікальності та неповторності. У дискусійному просторі дослідження проблеми розвитку відповідальності, зокрема, щодо чинників, які визначають розвиток особистості, найбільш популярною є двофакторна теорія детермінації розвитку особистості. Психологи доводять, що у різні вікові періоди вплив зовнішніх та внутрішніх факторів на становлення психологічних структур неоднаковий. Ми солідарні з твердженням, що дорослішання особистості забезпечується та супроводжується поступовим переходом від зовнішньої детермінації до внутрішньої. Життя кожної людини – це постійний рух, зміна, самореалізація, розвиток її творчого потенціалу. У контексті розвитку творчого потенціалу особистості свідому регуляцію визначає рівень розвитку особистості, зокрема, відповідальності.

Безперечно, головним джерелом психічного розвитку слід вважати соціальний досвід. Біологічні чинники (генетичні, морфологічні, фізіологічні) в ході онтогенезу суттєво змінюються, створюючи на кожному етапі специфічні передумови для засвоєння якісно нового досвіду та формування нових психічних можливостей. Високі показники здатності до довільного регулювання, а також взаємозв'язок психічних функцій, діяльності та поведінки загалом спостерігаються в юнацькому віці.

Ключові слова: відповідальність, особистість, розвиток, соціальний досвід, онто-

генез, саморегуляція, юнацький вік, вікові періоди.

The article highlights the results of a scientific and psychological study of the problem of psychological semantics and factors that determine the development of responsibility in the ontogeny of personality. Responsibility awareness is not so much a limiting factor in human behaviour as a productive creative, developmental structure of the psyche that balances safe, civilised interaction of people in society, which is extremely important for the modern world. The transformation of people's collective responsibility based on the erosion of the "culture of solidarity", recognised by researchers, is associated with the generalisation of the individualisation trend and implies personal responsibility as the basis for preserving the world.

Human responsibility comes from the uniqueness and originality of each individual's existence. Only a person who has realised their ability to make a free choice based on the acceptance of their own uniqueness and originality is capable of a responsible act. In the discourse on the problem of responsibility development, in particular, the factors that determine personality development, the most popular is the two-factor theory of determining personality development. Psychologists claim that the influence of external and internal factors on the development of psychological structures is different at different ages. We are of the opinion that personality maturation is ensured and accompanied by a gradual transition from external to internal determination. The life of every person is a constant movement, change, self-fulfilment, and development of their creative potential. In the context of the development of a person's creative potential, conscious regulation is determined by the level of personality development, including responsibility.

There is no doubt that social experience should be considered the main source of mental development. Biological factors (genetic, morphological, physiological) change significantly during ontogenesis, creating specific prerequisites at each stage for the acquisition of qualitatively new experience and the formation of new mental capacities. High indicators of the capability for voluntary regulation, as well as the interconnection of mental functions, activities and behaviour in general, are observed in adolescence.

Key words: responsibility, personality, development, social experience, ontogeny, self-regulation, adolescence, age periods.

УДК 159.92

DOI [https://doi.org/10.32782/2663-5208.](https://doi.org/10.32782/2663-5208.2024.60.7)

2024.60.7

Бондаренко В.О.

аспірантка кафедри психології та педагогіки

Хмельницький національний університет

Визнання свободи потужним стимулом розвитку людського суспільства й окремої особистості ґрунтує стрімкі і незворотні зміни соціальних і економічних умов життя людей. Водночас плінність свободи супроводжується поширенням потоку деструктивних явищ: руйнуються звичні етичні та соціальні регуляційні норми і регламенти життєдіяльності; тероризм і насильство у світі набуває культового харак-

теру і генералізується на весь світ; маніпуляції на свідомості людей виявляють спроможність призводити до зомбування цілі соціальні верстви населення. Сучасні реалії пов'язані із загостренням проблеми життя на планеті, зокрема, через війни, збройні агресії у всьому світі, їх невиважено нищівним впливом на загострення екологічної планетарної кризи, дискредитацією та руйнацією багатьох традиційно

визнаних «параметрів порядку», збільшенням обсягу суперечливої, часом неправдивої інформації та поширенням фейків, невизначеністю аксіологічних орієнтирів, поглибленням проблеми співіснування різних світоглядів, ідеологій, політичних систем, культур. Актуальна хроніка нищівної жорстокості росії щодо українського народу через нехтування прийнятих міжнародних домовленостей, зокрема Будапештського меморандуму, яким гарантувалася безпека України як без'ядерної держави, Женевських конвенцій, якими закріплювалися у міжнародному праві норми щодо гуманного ставлення під час війни, свідчить про нинішній кризовий стан колективних угод і домовленостей, які не стали надійним регулятором миру, життя, гуманізму та не набули статусу життєвої значущої і дієвої норми. Очевидною є трансформація колективної відповідальності, загальною ознакою якої дослідники проблеми визнають ерозію культури солідарності. Є всі підстави стверджувати, що в соціумі генералізується тенденція індивідуалізації у найширшому її розумінні. Саме тому в сучасному світі узгодження та регуляцію має ґрунтувати особистісна відповідальність. Для сучасного світу вкрай важливим є усвідомлення, що відповідальність – це не тільки і не стільки обмежувальний чинник поведінки людини, скільки продуктивний, розвивальний компонент життєдіяльності людей, збалансованої, безпечної цивілізованої їх взаємодії у соціумі. Окреслена соціально-психологічна проблематика потребує компетентного дослідження питання про сутність відповідальності, психологічні чинники її розвитку.

Метою статті є висвітлення результатів науково-психологічного дослідження проблеми психологічних чинників розвитку відповідальності в онтогенезі особистості.

Людська відповідальність походить із неповторності та своєрідності існування кожного індивіда. На відповідальний вчинок здатна лише людина, яка усвідомила свою спроможність до вільного вибору на основі визнання власної унікальності та неповторності. У низці досліджень показано, що з відповідальністю пов'язана не лише сутність буття зрілої особистості, але й успішність та способи її самоактуалізації [1; 2; 3; 4; 5].

Німецько-американський мислитель Ганс Йонас у роботі «Принцип відповідальності. Досвід етики для технологічної цивілізації» [7] обґрунтовує ескіз нової етики, побудованої довкола принципу відповідальності за майбутнє. Саме відповідальність утверджується Йонасом категоричним імперативом.

Основи наукової розробки проблеми розвитку відповідальності закладені у когнітивній психології в контексті дослідження моральної свідомості. На думку Ж. Піаже [8], функціо-

нування моральної свідомості взаємозв'язане з поетапним формуванням пізнавальних здібностей дитини. Здобувані знання є дією (схемою поведінки). Однак не всяке знання з навколишнього середовища асимілюється, а лише суголосне внутрішнім уявним структурам суб'єкта. Згідно із Ж. Піаже [8], відповідальність можна подати у вигляді векторів, один з яких історично йде від колективної до індивідуальної відповідальності, а інший – від зовнішньої до внутрішньої, усвідомленої, особистісної відповідальності. Перший вектор можна назвати вектором індивідуалізації, другий – вектором «одухотворення» відповідальності. Із «одухотворенням» відповідальності з'являється її третій вектор – відповідальність не лише за минуле, а й за майбутнє. Прояв відповідальності за майбутнє – результат здатності суб'єкта усвідомлювати особисту відповідальність за виконання своїх обов'язків та передбачати наслідки своєї діяльності. Відповідальність у її повному обсязі – це відповідальність за минуле, сьогодення та майбутнє.

Ґрунтуючись на положеннях теорії Ж. Піаже, Л. Кольберг [10] розробив «когнітивно-еволюційну теорію моралізації» і виділив три рівні морального розвитку. Згідно із Л. Кольбергом, рівень інтелектуального розвитку є необхідною умовою для розвитку відповідного рівня моральної свідомості, однак не може вважатися достатньою. Так само, як і Ж. Піаже, Л. Кольберг вказував на соціальну детермінацію моральності й узгодженої адекватної поведінки. Він вважав, що розвиток моральної свідомості відбувається впродовж усього життя людини і не залежить від релігійних, національних і статусних відмінностей.

Розвиток моральних суджень, за Л. Кольбергом [10], має порівневий характер. Перший рівень автор визначає як доконвенціональний (доморальний) і виокремлює дві стадії: стадію «гетерономної» моралі та стадію індивідуалізму, інструментальної мети й обміну. Цей рівень характерний для дітей до 9-ти років, а також для підлітків з антисоціальною поведінкою. На стадії «гетерономної» моралі домінує орієнтація на покарання, а мотивація – в уникненні покарання через порушення правил. Наступна стадія – індивідуалізму, інструментальної мети й обміну: правила виконуються тільки тоді, коли вони відповідають власним інтересам особистості.

Наступний рівень – конвенціональний – поділяється на стадію взаємного міжособистісного очікування і міжособистісного підпорядкування (етика хорошої людини) і стадію соціальної системи і совісті (етика підтримки влади). На стадії взаємного міжособистісного очікування і міжособистісного підпорядкування основним мотивом є уникання несхвалення навколишніх людей, актуальність потреби бути хоро-

шою людиною у власному баченні та в очах суспільства. На четвертій стадії виконуються обов'язки, з якими людина згідна. Основний мотив життєдіяльності особистості – зберігати життя і уникати руйнування системи, підтримувати закон і громадський порядок та турбуватися про інтереси суспільства.

У контексті нашого наукового дослідження важливою є думка Л. Кольберга щодо постконвенціонального рівня (етика самостійно вироблених моральних принципів), якого досягають лише після 20 років, однак не всі дорослі люди. Саме на цьому рівні виявляється здатність до самостійного вибору, індивідуальної моральної відповідальності і загальної зрілості особистості. На постконвенціональному рівні усвідомлюється існування безлічі цінностей і думок та їх відповідність загальнолюдським цінностям. Основний мотив – завоювання поваги іншої людини чи суспільства загалом. На стадії універсальних етичних принципів реалізується можливість життєдіяльності на основі самостійно обраних принципів.

Теоретична модель Дж. Левінджер [11] продовжує традицію виділення послідовних стадій розвитку особистості без прив'язки до її хронологічного віку. Слід відзначити, що виділені стадії задають чітку логіку розвитку й структурують особистість, відображаючи рівень її зрілості. У контексті нашого дослідження розвитку відповідальності значущою є стадія самоусвідомлення як перехідна від конформізму до сумління. Для неї характерний розвиток усвідомлення свого реального «Я» як не цілком тотожного ідеальному образу, що задається правилами. Усвідомлення себе слугує передумовою до подальшої заміни групових стандартів і критеріїв особистими. Особа на рівні самоусвідомлення бачить можливі альтернативи та винятки з правил, хоча іноді в стереотипній та узагальненій формі. Перехід на наступну стадію сумління знаменує радикальне ускладнення механізмів саморегуляції. Левінджер констатує, що у пубертатному віці 13-14 років цієї стадії досягають лише одиниці. Завершується інтерналізація правил і присутні основні елементи того, що ми називаємо сумлінням (совістю) – «довгострокові, самостійно поставлені цілі і ідеали, диференційована самокритика і почуття відповідальності» [11, р. 20]. Правила сприймаються людиною не як тиск ззовні, а як те, що стало частиною її самої, і, якщо вона порушує ці правила, їй самій стає від цього незатишно. Слід підкреслити, що на цій стадії людина дотримується правил не через страх покарання або групового конформізму, а тому що вибирає їх для себе як орієнтири власної поведінки. Правила втрачають статус абсолютних і універсальних; вони можуть бути змінювані, порушені з вагомими підстав, через винятки і численні неперед-

бачені обставини. Саме за таких умов розвивається почуття відповідальності як за власну життєдіяльність, так і щодо інших, інколи перебільшене; формується уявлення зобов'язань, привілеїв, прав та справедливості. Виникає прагнення до досягнень на основі особистих стандартів і критеріїв, прийняття праці, хоча і не будь-якої, розрізнення моральності, традицій і моди; на зміну дихотомії «правильно – неправильно» приходять більш складні і диференційовані конструкти. Людина на цьому етапі йде від моралістичних стандартів, мислить у термінах більш складних суб'єктивно зумовлених полярностей. Внутрішнє життя характеризується різноманіттям і складністю емоцій, відбувається зміщення уваги від самих дій до їх глибинних підстав, мотивів. Різко розширюється тимчасова перспектива і соціальні контексти осмислення речей, подій і дій.

Заслугує на увагу дослідження і висновки провідного експерта в галузі психології розвитку людини S. Cook-Greuter [12]. Авторка особливо змістовно розглядає динаміку різних способів надання смислу реальності або частковим ситуаціям. Евристично цінним для дослідження розвитку відповідальності особистості є емпірично обґрунтований опис можливого варіанту розвитку руху від несвідомого, недиференційованого симбіозу немовляти до свідомого переживання включеності у всесвіт зрілого дорослого – від дораціонального до метараціонального, від довербального невігластва (незнання) до зародження постсимволічної мудрості, коли людина усвідомлює природний взаємозв'язок усіх явищ і штучність кордонів, об'єктів, традиційної самоідентифікації й історій про життя та природу, стає вільною, відповідальною, творчою. Таким чином, переконливо засвідчується складність і змістовність процесу становлення індивідуальної відповідальності особистості.

У дискусійному просторі дослідження проблеми розвитку відповідальності, зокрема чинників, які визначають розвиток особистості, найбільш популярною є двофакторна теорія детермінації розвитку особистості. Психологи доводять, що у різні вікові періоди вплив зовнішніх та внутрішніх факторів на становлення психологічних структур неоднаковий. Ми солідарні з твердженням, що дорослішання особистості забезпечується та супроводжується поступовим переходом від зовнішньої детермінації до внутрішньої. Так, у дошкільному і молодшому шкільному віці на розвиток особистісних якостей, зокрема і проявів відповідальної поведінки, переважно впливають зовнішні чинники – думка вчителів, батьків.

Доросле оточення дитини контролює її дії, пояснює, як варто поводитися і чому, формує модель стосунків дитини з дорослими на основі дотримання правил, виконання соці-

альних вимог та самостійності у виконанні обов'язків. У дошкільному віці дитина переважно залежить від значущих дорослих, найперше від батьків. У цей період відбувається активне становлення основних особистісних особливостей, зокрема й відповідальності. Те, як дитина переживає проблеми і справляється з ними, виливається у стійкі форми соціальної та емоційної поведінки, які впливають на її особистість, уявлення про себе та своє місце у суспільстві. У грі та в повсякденному житті, у стосунках зі значущими дорослими й однолітками малюк отримує достатній досвід відповідальної поведінки. Включення дитини з ініціативи батьків у діяльність, представлену системою занять дитячою творчістю – музикою, співом, малюванням, хореографією, колективним співом тощо, дають можливість відчувати себе «автором» своїх дій і виявляти окремі якості відповідальної людини. Залучення у творчий процес надає можливості дитині спочатку за допомогою дорослого, а потім і самостійно встановити та усвідомити зв'язок між бажаним результатом та власним внеском у його досягнення. Складається досвід відповідальності за результати власної діяльності, праці. Батьки, вихователі, учителі, допомагаючи дитині аналізувати її досягнення, ступінь вкладених старань, волі, уважності та ін., сприяють поступовому усвідомленню того, що залежить саме від неї в отриманні бажаного. Це і становить основу становлення відповідальності спочатку за результат власної діяльності, своєї творчості (малюнок, аплікація, вокальний виступ і т. ін.), а згодом, у міру дорослішання, за процес та результат власного життя. Таким чином, у дошкільному віці у дитини закладаються основи для становлення відповідальності через підпорядкування правилам та виконання доручень.

У молодшому шкільному віці провідною діяльністю стає навчальна діяльність. У рамках навчальної діяльності відбувається конкретизація соціальних зразків поведінки особистості, систематизація певних правил та вимог моралі. Ця діяльність створює безпосередні умови для формування власної відповідальності дитини за свою поведінку. Відповідальність набуває характеру внутрішньої необхідності, яка стає умовою нових взаємин дитини з оточенням. Таким чином, до кінця молодшого шкільного віку відповідальність у дитини виражається вже не тільки у підпорядкуванні правилам та виконанні доручень, а й у виконанні обов'язків без нагадування, що свідчить про більш усвідомлений характер відповідальності, яка полягає у самостійності прийняття рішення.

Підлітковий вік психологи характеризують як нестійкий щодо інтересів, поглядів, симпатій, ідеалів. У структурі особистості підлітка

немає нічого стійкого, остаточного, статичного. Підлітку притаманна моральна нестійкість, що зумовлена, зокрема, психофізіологічними змінами в організмі дитини цього віку. Окрім цього, вікова нестабільність пов'язана як з протиріччями між некритичним рівнем групових моральних норм та прагненням обговорювати прості, часом досить другорядні правила, так і з певним максималізмом вимог, зсувом оцінки окремого вчинку на особистість загалом. Норми та цінності групи визнаються підлітком за власні, впливаючи на моральний розвиток. Певна розбіжність між нормами групи та нормами «світу дорослих» виражає найважливішу потребу підлітка – у самостійності, особистісній автономії. Разом із тим у підлітковому віці важлива не стільки можливість самостійно розпоряджатися собою, як визнання навколишніми дорослими цієї можливості та принципової рівності підлітка з дорослими з погляду набуття прав. Загалом, у підлітковому віці прояви відповідальності мають ситуативний характер, переважно з метою справити враження на однолітків, чи самоствердитися у власних очах, чи викликати зміни у сприйнятті дорослих. Однак варто зазначити, що до кінця підліткового віку відповідальність виявляється у більшій самостійності, ініціативності щодо прийняття рішень та у вирішенні проблем. Водночас простежується зниження готовності дотримуватися норм і підпорядковуватися правилам. Тобто відбувається деяка неузгодженість у прояві відповідальності – небажання підкорятися соціальним вимогам на тлі гіпербажання виявляти ініціативу та самостійність у прийнятті рішень.

Щодо старшого шкільного віку психологічні дослідження [6] засвідчують загальну стабілізацію особистості. Дотримання соціальних морально-етичних норм стає внутрішньою необхідністю особистості. У сімейній взаємодії після проходження підліткових процесів, зокрема сепарації та емансипації від дорослих, зазвичай відновлюються емоційні контакти з батьками, причому на більш високому, свідомому рівні. За свідченнями багатьох психологів, у старшому шкільному віці відбувається початкове самовизначення людини. Старшокласник розмірковує над питаннями перспективи: «Ким бути?», «Куди піти навчатися?». Цей процес, за словами авторів, супроводжується усвідомленням власних цінностей і актуалізацією необхідності взяти на себе відповідальність за власний вибір [4; 6]. У цьому віці прояви відповідальності особистості виражаються не лише у дотриманні соціальних норм, а й у самостійності здійснення вибору та прийняття рішень.

Процес самовизначення, що почався у старшому шкільному віці, в юності продовжується та ускладнюється. Юнаки будують плани, почина-

ється і реалізація поставленої мети – вступ та навчання у вищому навчальному закладі, іноді створення сім'ї. Двадцятирічні юнаки основні труднощі свого життя пов'язують із появою відповідальності, якої не було раніше, – це відповідальність перед собою та своїми рідними за вибір, реальні здобутки. Відповідальність за долю, за все подальше життя визначає специфіку цього вікового етапу. Для когось у юності починається реалізація життєвих планів, чітко визначених ще у старших класах школи, триває перевірка їхньої адекватності у життєвій практиці. Багато хто ж продовжує пошуки себе в дорослому житті, намагаючись вирішити проблему самовизначення методом спроб. Дороги, які вибирає юнак, зазвичай багато що визначають у житті дорослої людини. Тому усвідомлення серйозності свого вибору і надалі його здійснення вимагає від людини в юності відповідального ставлення до себе, свого майбутнього [2; 5].

Традиційно проблема відповідальності, як найважливішої характеристики в структурі зрілої особистості, вивчається, обговорюється переважно на етапах дозрівання і дорослішання. Дорослий індивід цікавить психологів переважно у процесі онтогенетичного розвитку, ситуації професійної діяльності чи контексті певних соціальних ситуацій (критичних, екстремальних, стресових і т. ін.). Актуалізація уваги до періоду дорослості людини пов'язана з активним розвитком акмеології як науки про період максимального розквіту особистісного зростання, найвищого моменту прояву професійних, соціальних, особистісних та духовних сил. Натомість життя кожної людини – це постійний рух, зміна, розвиток її творчого потенціалу. У контексті дослідження проблеми розвитку творчого потенціалу особистості засвідчується, що свідомий аналіз і узагальнення численних конкретних і одиничних регуляторних актів, дій, навичок і умінь, набутих у процесі реальної власної діяльності та поведінки, призводять до формування свідомої саморегуляції [3; 8]. Як засвідчують дослідження, свідому регуляцію продуктивної життєдіяльності людини, повноцінну реалізацію її творчого потенціалу визначає загальний рівень розвитку особистості, насамперед рівень особистісної відповідальності.

Огляд психологічних досліджень щодо становлення відповідальності в онтогенезі особистості дозволяє визначити характер динаміки цього особистісного утворення. Основними якісними ознаками розвитку відповідальності є перехід від зовнішньої детермінації до внутрішньої, від дотримання запропонованих норм і правил до осмислення та самостійного вибору певних регламентів, правил поведінки, норм, цінностей.

Вивчаючи розвиток будь-якого психічного явища, важливо враховувати періоди, найбільш чутливі для формування. Відомо, що головним джерелом психічного розвитку є соціальний досвід, якого особистість набуває у процесі навчання та виховання. Біологічні чинники (генетичні, морфологічні, фізіологічні) виступають як умови, які забезпечують можливість розвитку психіки. Однак ці умови в ході онтогенезу суттєво змінюються, створюючи на кожному етапі специфічні передумови для засвоєння якісно нового досвіду та формування нових психічних можливостей. Щодо розвитку відповідальності доречніше розглядати періоди становлення початкових форм відповідальності (дошкільний та молодший шкільний вік) та періоди подальшого її розвитку. Таким чином, проблема розвитку відповідальності особистості актуальна на всіх розглянутих вікових періодах: у дошкільному та молодшому шкільному етапах простежується становлення початкових форм розвитку відповідальності; у підлітків долається внутрішня неузгодженість у прояві відповідальності; у старшокласників – усвідомленість початкового самовизначення; у юнаків – відповідальність ґрунтує самостійний вибір життєвого шляху. Тому дослідження розвитку відповідальності особистості саме в юності видається вкрай актуальним і, безперечно, доцільним через вирішальну роль особистісного та професійного самовизначення для всієї подальшої життєдіяльності людини.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Алексєнко Т. Ф. Відповідальність особистості. *Енциклопедія освіти* / головний ред. В. Г. Кремень. Київ : Юрінком Інтер, 2008. С. 106–107.
2. Боришевський М. Дорога до себе: від основ суб'єктності до вершин духовності : монографія. Київ : Академвидав, 2010. 416 с.
3. Коновальчук В. І. Творча особистість у просторі освіти : монографія. Умань : ФОРМ Жовтий О. О., 2016. 393 с.
4. Малигіна Г. С. Відповідальність особистості як загально психологічна проблема. *Наука і освіта*. 2013. № 7. С. 52–55.
5. Татенко С. В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціальнопсихологічний вимір : монографія. Київ : Міленіум, 2017. 184 с.
6. Савчин М. В. Психологія відповідальної поведінки : монографія. Івано-Франківськ: Місто НВ, 2008. 280 с.
7. Йонас Ганс. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / пер. з нім. А. Єрмоленка. Київ : Лібра, 2001. 400 с.
8. Piaget J. The moral judgement of the child. London, 1977. 399 p.
9. Konovalchuk V. I. Responsibility in the regulation of creativity potential. *Innovative solutions in modern science*. 2017. № 1 (10). P. 141–150.
10. Kohlberg L. Stage and sequence: The cognitive – developmental approach to socialization. *In: D. Goslin*

(ed) *Handbook of Socialization Theory and Research*. Chicago, 1969. P. 347–480.

11. Loevinger J. Ego development: conceptions and theories. San Francisco : Jossey Bass Publishers, 1976. 504 p.
12. Cook-Greuter S. R. Ego development: Nine levels of increasing embrace. Access mode: http://newpossibilitiesassociates.com/uploads/9_levels_of_increasing_embrace_update_1_07.pdf.